

Yearbook of Turkic Studies

Bellefen

2010/2

ISSN 0564-5050



Fiyatı: 10,00 TL

ANKARA AĞIZLARI SÖZLÜĞÜ ÖRNEĞİNDE AĞIZ SÖZLÜKÇÜLÜĞÜ HAKKINDA BAZI TESPİTLER*

Nurettin Demir **
Süer Eker ***

Özet

Ankara ağızlarının çok yönlü ve çok amaçlı belgelendiği Ankara Ağızlarının Dokümantasyonu (ANADOK) adlı TÜBİTAK destekli proje çerçevesinde Ankara İli Ağızları Sözlüğü'nü hazırlama çalışması da yapılmaktadır. Sözlüğün malzemesini yaptığımız derlemeler, alan araştırmaları sırasında tuttuğumuz notlar ve mevcut yayınlar oluşturmaktadır.

Ağız sözlükleri bir taraftan iki, diğer taraftan da tek dilli sözlüklerin özelliklerini taşır. Madde başları tanımlanırken genel yaklaşım standart dildeki ses ve anlamca eş değerlerinin karşılık olarak verilmesi şeklindedir. Madde başına alınan sözcüğün gösterdiği kavramın standart dilde karşılığı olmaması durumunda ise tek dilli sözlüklerde olduğu gibi tanımlanma yoluna gidilmektedir. Ancak her iki durumda da madde başlarının belirlenmesi, maddenin tanımlanması ve örneklendirilmesi konusunda teorik ve pratik sorunlar ortaya çıkmaktadır.

Bildiride ANADOK'un Ankara Ağızları Sözlüğü hazırlanırken karşılaşılan madde başlarının belirlenmesi, maddelerin tanımlanması, ağız sözlüğü yazımı gibi hususlar üzerinde durulacak, karşılaşılan sorunlar tartışılacaktır verilecektir.

Anahtar kelimeler: Ankara, ağızlar, ağız araştırmaları, sözlük, sözlükçülük, ağız sözlükçülüğü

Some Remarks On Dialect Lexicography Through The Example Of The Ankara Dialects Lexicon

Abstract

A Lexicon of Ankara Dialects is being prepared within the framework of the project titled, "The Documentation of Ankara Dialects" (ANADOK) funded by the Scientific and Technological Research Council of Turkey (TUBITAK). The material of the lexicon is made up of compilations, notes made during field research and existing publications.

* Bu makale 21-23 Mayıs 2009 tarihleri arasında Kars'ta yapılan Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı'nda sunulan bildiriden geliştirilmiştir.

** Prof. Dr., Başkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı.

*** Doç. Dr., Başkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı.

Dialect lexicons include the characteristics of both monolingual and bilingual dictionaries. In making entries, the common approach is to provide phonetic and semantic equivalents in the standard language. If the entry does not have an equivalent in the standard language, a definition is provided, as would be the case in a monolingual dictionary. In both situations, however, theoretical and practical problems arise while specifying, defining and exemplifying the entries.

This paper focuses on such problems encountered during the preparation of the ANADOK Ankara Dialects Lexicon and discusses dialect lexicography in general and specifying and defining entries in particular.

Key words: Ankara, dialects, dialectology, lexicon, lexicography, dialect lexicography



Giriş

2008 yılında başlayan TÜBİTAK destekli *Ankara Ağızlarının Dokümantasyonu* (ANADOK) projesiyle, Ankara ili ağızlarının belgelenmesi, bu yolla kaybolmakta olan kültürel mirasın kayıt altına alınması ve başta dil çalışmaları olmak üzere, farklı alanlarda kullanılabilecek veri elde edilmesi amaçlanmıştır, proje sonunda bu büyük oranda başarılmıştır. Proje çerçevesinde Ankara'nın 130'dan fazla yerleşim yerine gidilmiştir. Gidilen yerleşim yerlerinde ses ve video kayıtları yapılmış, notlar alınmış, veri toplanan yörelere özgü çok sayıda nesnenin ve kaynak kişinin yüksek kaliteli yüzlerce fotoğrafı çekilmiştir. Derlenen veriler üzerindeki çalışmalar sürmektedir.

ANADOK projesinin asıl amacı, mümkün olduğu kadar çok ve nitelikli malzemeyle Ankara ağızlarının sesli ve görüntülü olarak belgelenmesidir. Dil bilimsel inceleme projenin öncelikleri arasında değildir; bununla birlikte, belgelenen malzemeyle araştırmacılara dil çalışmaları için zengin bir veri tabanı sağlanmıştır. Projenin amacına uygun olarak derlenen malzeme başka alanlar için de kullanılabilecek veriler içermektedir (bk. Demir 2008). ANADOK Projesinin bir yan ürünü olmak üzere, *Ankara Ağızları Sözlüğü* (AAS) de hazırlanmaktadır (ön bilgiler için bk. Demir 2010). Bu kısa çalışmada ANADOK çerçevesinde sözlük malzemesini derleme ve kayda geçirme deneyimlerimizi ilgilenenlerle paylaşmayı, yaşadığımız metodolojik sorunları ana çizgileriyle belirlemeyi, sorunların çözümüne ilgili öneriler sunmayı amaçlıyoruz.

Kaynaklarımız

AAS'nin ana malzemesini alan çalışmaları sırasında doğal ortamda yapılan ses ve video kayıtları ile doğrudan sözlüksel veri toplamak amacıyla tutulan notlar oluşturmaktadır. Bundan başka, Ankara ağızlarıyla ilgili mevcut derlemelerle yüksek lisans ve doktora tezleri de çalışmamızın göz ardı edilemeyecek kaynakları arasındadır. Ancak henüz yoğun olarak yararlanmadığımız bu tür kaynakların sayısı fazla değildir (bk. Akca 2004; Gülensoy-Alkaya 2000). Türk diyalektolojisinin en önemli ürünlerinden olan *Derleme Sözlüğü* de doğası gereği kaynaklarımızdan biridir. Tarafımızdan derlenen malzemenin, *Derleme Sözlüğü*'nde yer alıp almadığı kontrol edilmekte, yer alan sözlük birimlerin yapısı ve anlamının daha ayrıntılı belirlenmesine çalışılmaktadır. Esat Bozyiğit'in kaleme aldığı Ankara ağızlarının

söz varlığını belirlemeyi amaçlayan müstakil bir sözlük de vardır (1998). İyi niyetle hazırlanmış bir ön çalışma olarak değerlendirebileceğimiz bu sözlük, büyük oranda tezlere dayanmaktadır. Her ön çalışmada görülebilecek türden sorunlar Bozyiğit'in sözlüğünde de vardır. Yöntem açısından mevcut çalışmalardaki bilgilerin bir süzgeçten geçirilmeden sıralanması, birleştirilmesi gereken sözlük birim ve tanımların ayrı ayrı verilmesi, tanımlarda yetersizlikler ve aksamalar gibi sorunlar, ilk bakışta dikkat çekenlerdir. Bunlardan başka öğretmen, köy imamı gibi ilgililerin hazırladığı veya yerel idarelerin bastırıldığı kitap, dergi gibi yayınlar da basılı kaynaklarımız arasındadır. Amatör bir ruhla hazırlanan bu tür yayınlar, yöreyi tanıyan ve bölgenin konuşmasına ilgi duyan kişilerce yapıldığı için; yazım, sıralama, tanımlama ve örneklemelerdeki aksaklıklara rağmen, sözlük çalışmalarının her zaman çok değerli veri kaynaklarıdır.

Basılı ve sözlü olanlar yanında bugün vazgeçilmez bir kaynağın da Genel Ağ olduğunu vurgulamakta yarar vardır. Ankara ağızlarıyla ilgili sözlükçülükte kullanılabilecek verilerin yer aldığı çok sayıda Genel Ağ sayfası vardır. Bu sayfaların türü il geneliyle alakalılarından köyler için hazırlananlara, kurumsal olanlardan bireysel sayfalara kadar değişmektedir. Genel Ağ'daki veriler son derece yararlıdır ve ciddi bir ağız sözlüğü hazırlanırken araştırmacılara çok önemli ipuçları sunarlar. Ancak Genel Ağ'daki kaynaklar kullanırken sözlük hazırlayıcıları, her tür çalışmada olduğu gibi, dikkati ve eleştirel okumayı göz ardı etmemelidirler.

Sorun

Dil bilimsel alan araştırmalarında, kelime listeleri hazırlayarak işe koyulmak tavsiye edilir. Böylece araştırılmak istenen varyanta karşı sonraki çalışmalarda araştırmacının işini kolaylaştıracak bir alışkanlık ve duyarlılık gelişir.

Ayrıntısına girmemek kaydıyla sözlük ve kelime listeleri hazırlamak ağız araştırmalarının en kolay yapılabilir türüdür. Türkçe gibi yazılı bir standart biçimi de olan dillerin basit bir ağız sözlüğü için yapılacak iş sonuçta, kelimeleri listeleyip yanına standart dildeki karşılıklarını vermekten ibarettir. Sözlük birimlerin seçiminde standart varyantta hiç bulunmayan, ses veya anlamca ondan ayrılan malzemeyi derlemek yeterli görülebilmektedir. Bu tür listeleri oluşturabilmek için üzerinde çalışılan ağız iyi derecede bilmeye gerek yoktur. Uzman olmayan biri de bir ağıza özgü sözcükleri sıraya koyup, az veya çok anlaşılır bir biçimde tanımlayabilir.

İlk bakışta görülen bu kolaylık nedeniyle, Türkçenin ağızlarıyla ilgili araştırmalar içinde söz varlığı derlemelerinin sayısı oldukça fazladır. Uzmanlar tarafından yazılanlar yanı sıra özellikle 'yerli aydınlar' ve meraklılarca hazırlanan sözlükler ve kelime listeleri de vardır. Ayrıca ağızları konu alan pek çok çalışmada kelime listelerine, metinlerde geçen sözcüklerin tanımlarına, bunların standart dildeki karşılıklarına da yer verilmektedir.

Listelemenin ötesine geçen, daha tatmin edici veri ve bilgi içermesi beklenen ağız sözlüklerinin hazırlanması ise uzmanlık gerektirir. Sözlük yazımının yanı sıra ağız sözlükçüğü, genel dil bilim, tarihî ve modern varyantlar üzerinde bilgi, iyi bir sözlüğün ortaya çıkması için elzem ön şartlardır. Ayrıca, en azından yöntemsel ve kuramsal açıdan uluslararası kaynakların takip edilmesi kaçınılmazdır.

Kaynak Kişiler

Ağız araştırmalarında kaynak kişide okuryazar olmama, bölgede sürekli yaşama, belli bir yaşın üstünde olma gibi özellikler aranır (ayrıntılar için bk. Demir 1998). Ancak derleme konusu ile kaynak kişinin taşıması gereken özellikler arasında doğrudan bir bağ vardır. Sözlük malzemesi derlenecek kaynak kişide aranan özellikler, ağız monografileri için malzeme derleneceklerde arananlarla örtüşmez. Her iki veri türü farklı amaçlarla toplanır ve bu nedenle derlenmeleri sırasında kaynak kişilerde aynı özelliklerin bulunması gerekmez. Ağız sözlüğü verisi elde edilirken kaynak kişi açısından taşıyan bazı özellikleri açmakta yarar vardır.

Eğitimsiz – Eğitimli

Metin veya sözlük malzemesi derlenmesinde kaynak kişilerin eğitimli olmaması ile eğitimli olması bir tür tamamlayıcı dağılım içindedir. Metin derlemelerinde, dilin başka biçimleriyle daha az karşılaşmış olmaları ve bu nedenle ağız özelliklerini daha iyi muhafaza edecekleri düşünüldüğünden, kaynak kişilerin eğitim düzeyinin düşük olması önemli sayılır. Sözlük malzemesinde ise tek tek sözcükler derleneceğinden, kaynak kişinin, bölge ağızını tanımak kaydıyla, eğitimli olması, deneyimlerimize göre tercih edilmelidir. Çünkü eğitim düzeyi yükseldikçe verinin sağlıklı biçimde derlenmesi ve tanımlanmasında başarı artmaktadır. Eğitimli kişiler, yerel kültürün bir parçası olarak ağızlarına özgü sözcüklere daha duyarlı olabilmekte, başka varyantlarla karşılaştırma yapabilmektedirler. Bu yüzden eğitimli kişiler konuştukları ağız çocuklarına aktarmasalar bile, tanıdıkları sözcüklerin kaydında ve tanımlanmasında derlemeciye daha fazla yardımda bulunabilmektedir.

Az kişi – Çok kişi

Metin derlemelerinde derlemenin yapıldığı ortamdaki konuşur sayısının azlığı derlemenin niteliği açısından önemlidir. Kalabalık ortamlarda yapılan derlemelerde, gürültüler ses kaydının kalitesini etkilemektedir. Rastgele konuşulması sonucunda metinde kopukluk meydana gelebilmektedir. Konu bütünlüğü kaybolabilmekte, kalitesiz ve ağız araştırmaları açısından çok kullanışlı olmayan kayıtlar ortaya çıkabilmektedir. Ayrıca birden çok konuşurun söze karışması doğal ortamda yapılan derlemelerin çözümünü güçleştirmekte, üst üste binen konuşmalar ortaya çıkan metnin ağız verisi olarak kullanışlılığını azaltmaktadır. Bu nedenle, metin derlerken kaynak kişinin sözel davranışlardan mümkün olduğunca kaçınması, konuşmayı devam ettirebilmek için kaynak kişiyi dinlediğini, konuya ilgi duyduğunu sözel olmayan davranışlarla göstermesi önerilir (bk. Demir 1999b). Sözlük malzemesinin derlenmesinde ise kalabalık katılım yararlıdır. Sözlük verilerinin geniş katılımı bir ortamda derlenmesi, farklı adlandırmaların, alt anlamların ve bağlamların belirlenmesini tetiklemekte, önceden kestirilemeyen pek çok verinin toplanmasına ve sözlük birimlerin anlamlarının tam olarak belirlenmesine katkı sağlamaktadır. Bizim bu gözlemimiz, sözlük malzemesi derlenmesine yönelik alan araştırmalarının sonuçlarıyla da örtüşmektedir (bk. Crowley 2007: 106).

Yerli – Yabancı

Monografik çalışmalarda kaynak kişinin derlemenin yapılacağı bölgenin yerlisi

olması ve askerlik gibi zorunlu durumlar dışında bölgeyi terk etmemiş olması önemli görülür. Ancak sözlüksel malzemenin derlenmesinde kaynak kişilerin yerli olup olmamaları, daha çok ayrıntıların derlenmesinde önemlidir. Yörenin yerlisi birinden yöreye özgü çok daha fazla sözcük derleneceği, bu nedenle asıl kaynağın yerliler olacağı, her tür ağız çalışmasında olduğu gibi ağız sözlükçülüğünde de anlaşılır bir durumdur. Ancak yabancı birinin bir bölgede ilk dikkatini çekecek yerel kültür öğelerinin başında, yöreye özgü sözcüklerin geldiği de kolayca gözlemlenebilecek bir gerçektir. Bu nedenle sözlük verisi derlenirken araştırma bölgesinde doğup büyümeyenler, kaynak kişi olarak tamamen dışarıda tutulmamalıdır (bk. Demir 1999a: 71). Özellikle öğretmen, imam gibi devlet memurları sözlük verisi derlenmesinde önemli yardımlarda bulunabilir. Ancak resmî görevleri olanların, özellikle ses kaydı söz konusu olduğunda, görevleri gereği konuşmaktan çekindikleri, başlarda derlemeciye şüpheyle yaklaştıkları da projemiz çerçevesinde gözlenen bir gerçektir. Mikrofonla konuşma talebi resmî açıklama gibi görülebilmektedir. Bu çekince anlaşılır ve ağız araştırmacılarının yabancı olması olmadığı bir durumdur.

Sözlük Verilerinin Derlenmesi

ANADOK çalışması çerçevesinde projenin birincil amacı işaret edildiği gibi Ankara ağızlarının belgelenmesidir. Derlemelerimiz, ses ve video kayıtları, notlar ve resimlerden oluşmaktadır. Proje ekibindeki bayan elemanlar daha çok bayanlardan, erkekler ise erkeklerden derleme yapmıştır. Ekip üyesi bir kişi ses ve görüntü kaydı sırasında konuşmada geçen ve sözlükte kullanılabilecek sözcük, deyim, atasözü vb. hususlarda notlar tutmuştur. Bu iş dağılımı, zaman zaman bayan derlemecilerin evlerde kadınlardan ses ve görüntü kaydı yapması, erkek elemanların ise kahve, cami avlusu gibi kalabalık ortamlarda erkeklerden doğrudan sözlük malzemesi derlemesi şeklinde de olmuştur. Ses ve görüntü kaydının yapıldığı durumlarda derleme bölgesinde yörenin ağızını yansıtacak miktarda kayıt yapıldıktan sonra sözlük verisi toplanmasına geçilmiştir. Ne kadar veri derlenirse ilgili bölgenin ağızının belgelenmiş olacağı yönünde kesin bir sınır konulamaz. Araç gereç, malzemeyi bilgisayar ortamında saklama ve işleyebilme gibi imkânlarımızın genişliği de göz önünde bulundurarak mümkün olduğunca çok ses ve görüntü kaydı yapılmaya, not tutulmaya ve resim çekilmeye çalışılmıştır. Ancak kaynak kişilerde yorgunluk, isteksizlik, ortamın kayıt için uygun olmaması vb. gibi nedenlerle ses kaydından vazgeçilebilmiştir. İlk gidilen köylerde çok daha fazla ses ve görüntü kaydı yapılmışken araştırmaya konu ağızlar hakkında belli bir kanaat oluştuktan sonraki derleme bölgelerinde farklar olması hâlinde ses ve görüntü kaydına, yoksa sözlük kayıtlarına ağırlık verilmiştir. Ses ve görüntü kaydı için uygun ortam bulamadığımız durumlarda doğrudan sözlük malzemesi derlenmeye çalışılmıştır.

Elimizde sözlük malzemesi derlerken kullanılmak üzere Dankoff – Kelly 1985: 246-247 örnek alınarak oluşturulan anlam alanlarına ayrılmış bir sözcük listesi vardır. Bu liste en azından benzer alanlarda yoğunlaşılmasına yardımcı olmakta, rastgele veya konudan konuya atlanarak yapılacak bir derleme sonucu ortaya çıkacak dağınıklığın ve veri kaybının önüne geçmiştir. Dil bilimsel alan araştırmalarında alfabetik dizilmiş, kaynak kişilerce sadece sıkıcı olacak bir listeyle çalışmak yerine semantik listeler daha yararlıdır (bk. Crowley 2007: 105). Anlam alanı listesi yardımıyla derleme

yapmanın kaynak kişilerin aklına o anda konuyla ilgi sözcük gelmemesi şeklinde ortaya çıkan bir dezavantajı vardır. Ancak liste olmaması durumunda daha az veri derleneceği, verilerin dağınık olabileceği ihtimali de göz ardı edilemez. Listenin bir alanda yoğunlaşılması, bir sözcüğün başkalarını da hatırlatması, eş anlamlıların tespiti gibi yararları vardır.

Sözlük malzemesiyle ilgili en verimli derlemeler köy meydanlarında, kahvelerde veya kalabalık ortamlarda yapılabilmektedir. Eğitimli kişilerin yer aldığı kalabalık gruplarda, hem amacımızı anlatmak daha kolay olmakta hem de daha ayrıntılı malzeme derlemesi yapılabilmektedir. Ayrıca kaynak kişiler, birbirlerini sahip oldukları bilgiyi açığa çıkaracak biçimde teşvik etmekte, derleme sırasında eğlenmekte; böylece daha fazla veri elde edilebilmektedir. Eğitimli kaynak kişiler yukarıda da işaret edildiği gibi ayrıca yanlış veya eksik söyleyişlerin ve tanımlamaların düzeltilmesinde de yardımcı olmaktadır.

Sözlük hazırlamak için ses kaydı yapılırken tutulan notlardan da yararlanılmaktadır. Bu, çoğunlukla konuşma sırasında geçen bir sözcüğün anlamının veya bağlamının açıklanmasını istemek, benzer başka sözcükler olup olmadığını sormak şeklinde olmaktadır.

Sözlük malzemesi derlenirken eğer somut bir ögenin adlandırılması söz konusuysa derleme görsel malzemeyle desteklenmektedir. Bu amaçla somut ögeler filme alınmakta, resimlenmekte, bunların mümkün olmaması hâlinde ögenin çizimleri yapılmaktadır.

Sözcüklerin görsel malzemeyle desteklenmeleri amacıyla resimler çekilmesi durumunda resimle kelime arasındaki bağın vakit geçirilmeden kurulmasında yarar vardır. Hangi sözcüğün hangi resmi gösterdiğini paralel kayıtlar veya tekrar sormak suretiyle belirlemek mümkünse de bu büyük zaman kaybına yol açmaktadır.

Sözlük verisi toplamaya dönük soruları, ses kaydına hazırlık olarak kullandığımız da olmaktadır. Kaynak kişiler açısından bu tür sorulara cevap vermek, doğrudan mikrofona veya kamerayla karşılaşmaktan daha kolaydır. Ayrıca bu tür sorular, kaynak kişilerin araştırmanın amacını daha iyi anlamalarına yardımcı olmaktadır.

Sözlük Birimlerin Seçimi

Ağız sözlüklerin hazırlanma sürecinde karşılaşılan önemli sorunlardan biri sözlük birimlerin seçimi, yani tanımlanmak üzere sözlüğe nelerin alınacağını kararlaştırılmasıdır. Burada karşımıza çıkan sorunlardan ilki, alınacak malzemenin belirlenmesinde hangi ölçütlere başvurulacağı, sözlüğe hangi maddelerin neye göre alınacağıdır. Ağız sözlüklerine alınacak malzemenin seçiminde standart bir yaklaşım yoksa da, genel eğilim, standart dilden yapıca veya anlamca ayrılanların sözlüğe dâhil edilmesi şeklindedir. Ancak standart dilden hiçbir dil bilgisel düzeyde farklılık göstermeyen kelimeler de ağız sözlüklerinde yer alabilmektedir. Mevcut sözlüklerde bu yöndeki yaklaşımla ilgili olarak bk. Demir 1999a: 69 vd.

Standart varyantı olan bir dilin ağızlarının sözlüğü yapılırken ağız ile standart arasında keskin bir çizgi çekmek mümkün değildir. Standart dili tamamen göz ardı ederek bir ağızda belirlenebilen kelimeleri içine alacak bir sözlük hazırlamak elbette

mümkün, ancak ağız araştırmalarında alışılmış değildir. Genel eğilim standart dilde kullanılan, yapısında, anlamında veya kullanıldığı bağlamda bir farklılık görülmeyen kelimelerin ağız sözlüğüne alınmaması şeklindedir. Ağız sözlükçülüğünde esas olan bölgelere özgü sözlerin derlenmesidir. Diğerlerinin standart dilin sözlüklerinde tanımlanmış olduğundan hareket edilebilir. Ancak sesçe standart dildeki karşılığıyla örtüşen pek çok sözcükte anlam, kullanıldığı bağlam, duygusal değer gibi farklılıklar olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Biz kendi çalışmamızın şu anki aşamasında önceden kestirilemez özel durumların dışında *gapı* ve *deñiz* örneklerinde olduğu gibi ST *k-* ~ ağızlar *g-*, ST *-n-*, *-n* ~ ağızlar *-ñ-*, *-ñ* vb. gibi standart dildeki biçimlerle düzenli olarak örtüşen ses denkliklerinin bulunduğu sözcüklere sözlükte yer vermeme eğilimindeyiz. Ancak standart dilden farklı ve düzenli olmayan ses gelişmelerinin bulunduğu örnekler sözlüksel veri olarak alınacaktır.

AAS çalışmaları devam etmektedir ve sözlüğe nelerin alınıp nelerin dışarıda bırakılacağı konusunda kesinleşmiş bir yaklaşımımız henüz yoktur. Çalışmanın hâlihazırdaki aşamasında şu ölçütlere önem vermekteyiz.

Standart Dilde Bulunmayanlar

Sözlük birimlerin belirlenmesinde en kolay ölçüt kelimenin ses ve anlam açısından standart dilde bulunup bulunmamasıdır. Bir kelime standart dilde kullanılmıyorsa hazırlanacak sözlüğe alınması hususunda herhangi bir çekince yoktur. Örneğin Ankara ağızlarında yaşayan, ancak standart dilde yer almayan *hartgapan* “ağacın yüksek dallarından elma, armut vb. meyve toplamaya yarayan uzun saplı tahta araç” bu türden bir derleme örneğidir. Sözcüğü oluşturan *hart* ve *kapan* öğeleri standart dilde vardır, ancak standart dilde *hartkapan* biçiminde kodlanmış bir kelime yoktur. Bu nedenle *hartgapan* hazırlanacak sözlüğe şüphesiz alınacaktır. Benzer bir örnek de *cindoruk*’tur. “en tepe, en yüksek (yer)” anlamına gelen bu kelime de standart dilde kullanılmadığından sözlüğe alınacaktır.

Düzensiz Ses Gelişmeleri Gösterenler

Sözlüğe alınmasında herhangi bir çekincenin olmayacağı ikinci bir sözcük grubu *urub/urup* ‘bir çeşit tahıl ölççeği’ (< Ar. ‘*urub* ‘çeyrek, dörtte bir’) gibi, standart dilin resmi sözlüklerinde yer almasalar bile, belli bir alanda terim olarak kullanılabilen, ancak ağızlarda farklı ses gelişmeleriyle görülen sözlüksel verilerdir. Bunlar da sözlüğe alınacaktır.

Anlamı Farklı Olanlar

Yine sözlük birimlerin belirlenmesinde fazla tereddüt gerektirmeyen bir başka grup da standart dilde bulunmakla birlikte, anlamca standart dildekinden farklı olan kelimelerdir, örn. *denetlemek*, *bilezik*. Bunlardan *denetlemek* örneği ‘kulak misafiri olmak, gizlice dinlemek’, *bilezik* ise “tırpanın demir kısmının sapına takıldığı bölüm” anlamındadır. Kelime standart dilde vardır, ancak anlamı standart dildekenden

tamamıyla farklıdır. Anlam farkının sınırlarının tartışmalı olacağı açıktır. Ancak standart dilin temel sözlükleri burada yararlı birer başvuru kaynağıdır. Eğer bir sözlük birimin anlamı standart dilin sözlüklerinde tanımlanmamış ise ilgili anlamının standart dilde kullanılmadığından hareket edebiliriz. Bu *denetlemek* için geçerli olduğu gibi *bilezik* sözcüğü içinde geçerlidir. *Türkçe Sözlük*'te farklı anlamlarla kullanılabilen *denetlemek* ve *bilezik* maddeleri vardır (bk. www.tdk.gov.tr). Ancak verilen kelimelerin anlamları arasında “kulak misafiri olmak” ve “tırpanın demir kısmının sapına takıldığı bölüm” anlamları yoktur. Bu nedenle standart dilde de olan *tırpan* sözlükte yer almayacak, ancak tırpanın bir bölümü olan *bilezik* bu anlamıyla AAS'ye alınacaktır.

Sesçe Değişik, Anlamca Yakın Kelimeler

Sözlük birimlerin belirlenmesinde standart dilden ses farklılıkları gösteren sözcüklere de yer verilmektedir. Ancak buradaki “ses farkları” ayrıntıya muhtaçtır. Sorunun iyi kavranabilmesi için anlam açısından standart dildeki karşılıklarından farkları bulunmayan *gapı* ile *kölge* örneklerini incelemek yararlı olabilir.

İlk sözü edilen *gapı* örneği, düzenli bir *k-* > *ğ-* değişmesinin ürünüdür. Eski dönemlerdeki söz başı *k-* sesi ağızların önemli bir bölümünde düzenli olarak ötümlüleşmiş ve *ğ-* olmuş, buna karşılık standart dilde ve bazı ağızlarda korunmuştur. Bunun sonucu olarak ST *k-* = ağızlar *ğ-* biçiminde, bir denklik ortaya çıkmıştır. Ötümlülük-ötümsüzlük farkından ibaret olan bu denklik, düzenlidir: ST *kapı* = *gapı*, *kız* = *ğız*, *kadın* = *ğadın*, *kaç-* = *ğaç-* vb. Standart dil ile karşılaştırıldığı zaman bir ses farklılığı vardır, ancak bu tür verilerin sözlüğe alınıp alınmaması tartışmaya açıktır. Çünkü sözcüğün anlamında da standart dilden bir sapma yoktur. Bu tür düzenli ses ve anlam denkliğine sahip kelimelerin sözlüğe alınması durumunda standart dilin sözlüklerinde art damak *k-* sesi ile başlayan pek çok kelimenin sözlüğe dâhil edilmesi gerekecektir. Bunun ise ağız sözlüğü açısından yararlı olup olmadığı tartışmaya açıktır.

Standart dildeki biçimleriyle karşılaştırıldığında *kölge* örneğinde ilk bakışta benzer bir durum var gibi görünmektedir. Tıpkı *gapı* örneğinde olduğu gibi, standart dildeki karşılığıyla arasındaki fark yine ötümlülük-ötümsüzlükten ibarettir. Ancak bu defa ötümsüz olan biçimler ağza özgü, ötümlü biçim ise standart dile özgüdür ve sözcük standart dildeki biçimden daha eski bir basamağı temsil eder. Standart dilde söz başındaki patlamalı *k-* ünsüzü ötümlüleşirken, ağızda korunmuştur. Ancak bu korunma yukarıda sözü edilen gibi düzenli değildir. İlk iki örnekte düzenli ses denklikleri söz konusu iken ikincilerde denkliğin dışında kalma durumu vardır. Bu nedenle ilk gruptakiler sözlüğe alınmayacak, ikinci gruptakiler ise alınacaktır.

Madde Başlarının Sözlüğe Alınışı

Genel olarak ağız sözlükçülüğünde olduğu gibi AAS'nin hazırlanmasında da bir başka metodolojik sorun malzemenin yazıya geçirilme süreciyle, sözlük birimlerin nasıl alınacağıyla ilgilidir. Bu süreçte aşağıda sıralanan hususlarla ilgili ölçütlerin belirlenmesi gerekmektedir:

Çeviri Yazı Sistemi

Çeviri yazının kapsamının ne olacağı, sözlü dilin yazıya aktarıldığı her tür çalışmada önemli bir metodolojik sorundur (bk. Demir 1999a: 74). Çeviri yazı, yalnızca ses birimlerin gösterilmesi esasına dayanabileceği gibi alt ses birimler de notasyona dâhil edilebilir. Kuşkusuz Türk alfabesinin 29 harfinin kullanılacağı bir yazım, ağız sözlükçülüğünde yeterli olmayacaktır. Vurgu gibi parçalar üstü ses birimlerin gösterilmesi bir yana, yalnızca özgün söylenişlerin kaydedilmesi bile önemli ve zahmetli bir iştir. Kelimenin söylendiği gibi kaydedilmesi, gelişmiş diakritik işaretlerden yararlanmayı gerektirir. Bu ise hem sesleri algılamanın güçlüğü hem de çalışmanın sunulacağı hedef kitlenin talepleriyle yakından ilgilidir. Yaptığımız denemeler, çalışmalar, seslerin ayırt edilebilir, düzenli ve sistematik biçimde algılanma ve aktarılabilmesinin son derece zor ve karmaşık olduğunu göstermektedir. Bunda derleyici duyarlılığının yanı sıra kaynak kişilerin tutumu da belirleyici bir rol oynamaktadır. Değişik çevresel ve psikolojik şartların etkisiyle aynı kaynak kişi, aynı kelimeyi bazen ölçünlü dile yakın olmak üzere, farklı biçimlerde telaffuz edebilmektedir.

Sonuç olarak derlenecek kelimenin farklı söylenişleri olup olmadığını belirleyebilenin ve bu söylenişlerden en özgün olanını kayıt altına almanın güç olduğunun altı çizilmelidir. Bu arada, öznel bir gözlem olarak mevcut derlemelerde metinlerin sesler açısından çoğu zaman son derece tutarlı görüldüğünü, bu tutarlılığın ise ancak masa başı müdahale veya pek çok ayrıntıyı görmezden gelmeyle gerçekleşebileceğini kaydetmek gerekir.

AAS'de madde başlarının kaydında amaca uygun olarak fonolojik bir transkripsiyon kullanılmaktadır. Ayrıntılı bir işaretler sisteminden, alt ses birimleri kapsayıcı ama kullanımı güçleştirici bir yazımdan kaçınılmaktadır. Ancak sadece fonolojik bir kayıt bölge ağız için çok tipik olan seslerin kaybolmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle prensip olarak fonolojik bir transkripsiyon tercih edilmekle birlikte, aynı zamanda bölge için tipik sesler de gösterilmektedir. Fonolojik transkripsiyonda geniz *n*'si (ñ), kapalı *e* (ê gibi fonem olan sesler ayrı işaretlerle gösterilmektedir. Bunun yanında örnek olarak *gö-* ses öbeğinde seslerin ön damaksılığını yitirerek yansızlaşmaları Ankara ağızları için tipiktir. Bunun *ö* sesinin bir alofonu olarak görülüp yazıda gösterilmemesi, bölge ağızının ayırt edici bir özelliğinin göz ardı edilmesi anlamına gelecektir. Bu nedenle bölge için tipik olan bu gibi sesler ayrı bir işaretlerle gösterilmektedir: *górdüm*, *gózü* vb. Artlık-önlük açısından *g* sesi de yansızlaştığı için sözlüğün ilerleyen aşamasında bu ses için de ayrı bir işaret kullanılabilecektir.

Çok Biçimli Veriler

Ağız sözlükleri hazırlanırken kaçınılmaz olarak verilmesi gereken kararlardan biri de sözcük varyantlarının gösterimiyle ilgilidir. Yerel deşikelerin yazılı normları bulunmadığından bir kelime aynı metinde sesçe farklı gerçekleşebilmektedir. Bu tür verilerin ayrı madde başlarında gösterimi ve birbirine gönderme yapılmasının pratikte çalışmaya sağladığı katkılar ise sınırlı kalmakta, buna çok biçimli nedensiz söylenişler de eklendiğinde sözlüğün boyutları gereksiz yere şişmektedir. Ayrıca sözcüklerde anlık, bir defaya mahsus deşikmeler de olabilmektedir. Bu tür bir kerelik deşiklenler, bölgeyi temsil etmedikleri için, AAS'ye alınmayacaklardır.

Yalın Hâl-Çekimli Biçimler

Sözcükler metin içinde kullanılırken, çoğu zaman dikkat çekici değişikliğe uğrayabilirler: *kapak* > *kapa*: ‘kapağa/kapağı’, *gel-* > *geldi*: ‘geldiği’ vb. Bu gibi dil bilimsel bir tanımlamada açıklanması gereken fonolojik süreçlerin çoğu, sözlük hazırlanırken göz ardı edilir. Sözlük maddeleri; isimlerin yalın, fiillerin ise mastar biçimleriyle sözlüğe alınırlar. Bunlar, kelimelerin *alıntı biçimleridir*. Kelimelerden söz edilmesi gerektiğinde bu biçimler kullanılır. Birleşik kelimelerde ise ağızlar söz konusu olduğunda yine aynı şekilde birleşik kelimenin alıntı biçimi sözlüğe alınır. AAS’de de buna dikkat edilmektedir. Kelimelerin metin içerisinde uğradıkları değişiklikler ister istemez bir tarafa bırakılacak, yalın hâldeyken söylenişleri esas alınacaktır.

Madde Başlarının Sıralanması

Madde başlarının sıralanmasında, ‘normalleştirilmiş’, standart dilin ses normlarına uyarlanmış biçimlerin esas alınması, alan dil biliminin özüyle çelişir. Ancak meraklı, amatörler bir yana, resmî kurumlarca yayımlanmış çalışmalarda bile Ankara ağızları için, söz başında ğ-’nın standart dile uygun biçimde *k-* ile gösterildiğine, dolayısıyla *g* maddesinde bulunması gereken verilerin *k-* maddesine aktarıldığına tanık oluyoruz. Bu düzeydeki bir gösterimde dahi alan dil bilimine özgü seslik ilkelerin dikkate alınmaması, çalışmanın dil bilimsel değerine gölge düşürür. Ankara ağızlarında örnek olarak ğ- ile söylenen biçimler *G* harfi içinde verilecektir.

Madde Başlarının Tanımlanması ve Açıklanması

Ağız sözlükleri hem iki dilli sözlüklere hem de tek dilli sözlüklere benzer. İki dilli sözlüklerde tanımlama, bilinmeyen dildeki madde başının bilinen dildeki karşılığıyla açıklanması biçiminde olmaktadır. Elbette her iki dilde kelimelerin kavram alanı arasında tam bir örtüşme olmayabilir. Tanımlama bu durumda da bilinen bir dilde olur. Varsa, ikinci anlamlar da aynı şekilde bilinen dilin sözcükleri yardımıyla açıklanır. Açıklaması verilen kaynak dildeki sözlük birimler, hedef dilde sözlük birim biçiminde karşılıklarının bulunmadığı durumlarda kısa açıklayıcı cümlelerle tanımlanabilirler. Açıklamalar herhangi bir iki dilli sözlükte kolayca gözlenebileceği için burada ayrıntılı örneklendirmeye gerek duyulmamıştır.

Tek dilli sözlüklerde ise hem açıklanmak istenen sözlük birim hem de açıklamanın yapıldığı dil aynı olduğu için sözlük birimin karşısına başka bir sözcüğü, eş veya yakın anlamlısını yazmak, seyrek rastlanan bir durum değilse de, yetersizdir. Bu tür sözcüklerde sözlük birimin anlamını anlaşılır biçimde tanımlamak gerekir. Ne var ki sözlük birim için kapsayıcı, ama aynı zamanda sözlük maddesi açıklaması olacak kadar kısa bir tanım bulmak görüldüğünden daha zor bir iştir ve tanımlamadaki aksamalar sözlük eleştirisinde üzerinde sıkça durulan bir husustur. Özellikle sözcükler metin içinde sözlüklerde olduğundan daha farklı anlamlarda da kullanılabilir. Ama ana hatlarıyla iki sözlük tipi arasında birinde karşılık olarak bilinen bir kelimeyi vermek, ötekinde ise maddeyi tanımlamak biçiminde iki temel fark vardır.

Ağız sözlükleri sözlük birimlerin tanımlanması açısından hem iki dilli hem de

tek dilli sözlüklere benzer. Ağızda bulunup da standart dilde bulunmayan kelimeleri standart dildeki karşılığını, tabii ki varsa, vererek açıklamak yeterli olabilir. Buna karşılık sıkça sözcüklerin tanımlanmasına da ihtiyaç duyulur. Buradaki tanımlamanın yeterince kısa ve gerektiği kadar ayrıntılı olmasına dikkat edilmektedir.

Madde Başlarının Örneklenilmesi

Madde başları için yapılan açıklamaların hangi durumlarda örneklenileceği genellikle araştırmacının kişisel tercihinin ve/veya elde malzemede bulunup bulunmamasına bağlıdır. Örneğin, açıklamayı somutlaştırma ya da sözlüksel veriyle ilgili bağlam sunma işlevlerinden hangisinin esas alınacağı belirlenmelidir. AAS'de metinlerden seçilenler zaten bir bağlamda kullanılmaktadır. Sözlük verisi derlemesiyle elde edilenler ise derleme sırasında örneklenilmeye çalışılmaktadır.

Köken Bilimi

Madde başlarının kökenlerinin gösterilip gösterilmemesi de doğrudan araştırmacının kişisel tercihinin bağlıdır. Fransızca, İngilizce, İtalyanca gibi batı, Arapça ve Farsça gibi doğu dillerinden yazı diline, yazı dilinden de yerel değişkelere kopyalandığı açıkça belli, uzmanlık bilgisi gerektirmeyen kökenlerin gösteriminin gerekli olup olmadığı tartışılabilir. Kaldı ki köken gösterimlerinde kimi zaman hatalara rastlanabilmektedir. AAS'de şimdilik köken bilgisi verilmemektedir. Bu, sözlüğün hazırlanmasından sonra üzerinde ayrıca düşünülecek olan bir husustur.

Kontrol Edilebilirlik

Geniş ve uzun süreli benzer çok sayıda çalışmanın sonucu olan standart dilin sözlüklerinde madde tanımlarının genel olarak kimi eksiklikler, münferit yanlışlıklar bulunsu da esas itibarıyla yeterli ve güvenilir olduğu değerlendirilebilir. Buna karşılık alanda belirlenen söz varlığının somut nesnelerin veya kolay tanımlanabilir verilerin dışında, tam ve gerçek anlamıyla tespit edilebilmesi kaynak kişinin niteliği ile doğrudan ilgilidir. Yöre kültürüne hâkim, eğitilmiş informantların araştırmaya özellikle sözlüksel düzeyde sağladığı katkıların gerçekten nitelikli ve güvenilir olduğu, yukarıda işaret edildiği gibi alan çalışmalarımızda somut olarak ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada Ankara ağızları örneğinden hareketle ağız sözlükçüğünün bazı sorunları ele alınmaya çalışılmıştır. Bunların bir kısmı kaynak kişiyi bulma, sözlük verilerini derleme gibi alan çalışmalarıyla ilgilidir. Bir kısmı ise sözlüklerin tanımı, sıralanışı, örneklenilmesi gibi masa başından çözülmesi gereken sorunlardan oluşmaktadır. Ağız araştırmalarıyla ilgili çalışmalar arttıkça, ağız sözlükçülüğüyle ilgili bilim adamlarının bireysel gözlemleri genellenebilir duruma geldikçe, bu yazıda ele alınan konuları daha fazla ayrıntılandırmak mümkün olacaktır.

Kaynaklar

- Akca, Hakan (2004), “Ankara İli Ağızları Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *Cumhuriyetin 80. Yılında Her Yönüyle Ankara*, Ankara Büyükşehir Belediyesi Eğitim ve Kültür Daire Başkanlığı, Ankara, 183-192.
- Crowley, Terry (2007), *Field Linguistics. A Beginner's Guide* Oxford: University Press.
- Dankoff, Robert – James Kelly (1985), *Maḥmūd el-Kāşğarī. Türk Şiveleri Lügati (Dīvānū Lugāt-it-Türk. İncelme, Tenkidli Metin, İngilizce Tercüme, Dizinler*, Harvard: University Press.
- Demir, Nurettin (1998), “Ağız Araştırmalarında Kaynak Kişi Meselesi”, *Dursun Yıldırım Armağanı*, Yay.: Metin Özarslan / Özkul Çobanoğlu, Ankara: 171-180.
- Demir, Nurettin (1999a), “Ağız Sözlükçülüğü”, *Kebikeç, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi* 4/7-8: 67-75.
- Demir, Nurettin (1999b), “Ağız Araştırmalarında Derleme Teknikleri”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997)*. Ankara. Türk Dil Kurumu. S. 78-88.
- Demir, Nurettin (2008), “Ankara Ağızlarının Dokümantasyonu”, *6. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 20-25 Ekim 2008, Ankara, Türk Dil Kurumu. [Bildiri].
- Demir, Nurettin (2010), “Yerel Sözcüğünün Belgelenmesi: Ankara Örneği”, *Türkiye’de ve Dünya’da Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Uluslar Arası Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, Kubbealtı, 416-424.
- Gülensoy, Tuncer – Ercan Alkaya (2000), *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*, Ankara, Akçağ.